

Zofia Lisiecka

Centralna Komisja Egzaminacyjna w Warszawie

Model eksternistyczny jako przykład uczenia się przez całe życie

Summary

EXTRAMURAL GENERAL EDUCATION EXAMS AS AN EXAMPLE OF *LIFELONG LEARNING*

For many years the national extramural exams were placed on the margins of the Polish educational system. In 2007 the Central Examination Board was entrusted with the assessment of skills of adult applicants who wanted to have their comprehensive knowledge officially confirmed on the primary, lower secondary or upper secondary school level. Since 2012 the applicants have also been able to take the extramural exams in general and practical knowledge on the level of a basic vocational school. This resolution is consistent with the guidelines of the European Parliament from the year 2008 about European Qualification Framework for Lifelong Learning and, accepted in 2012, the OECD strategy: Better Skills, Better Jobs, Better Lives.

In the Polish educational system, the applicants for extramural exams are adults who do not attend any school but learn by themselves and decide individually when they are ready to take the exams. Every year a few thousand of mostly young people make this decision and sit the exams, most often on the upper secondary school level.

The aim of this article is an attempt to create a collective portrait of all these people who left the regular school system, for different reasons, and try to obtain their education.

Since 2008 the author of the article has been doing extensive research on this population, not only concentrating on the statistics index but also carrying out a detailed qualitative study.

Key words: national extramural exams, lifelong learning, validation of non-formal and informal learning, self-directed learning.

red. Paulina Marchlik

Egzaminy eksternistyczne – wymuszona transformacja

Egzaminy eksternistyczne są ostatnim elementem, który w roku 2007 dopełnił budowany w Polsce od 1999 roku zewnętrzny system egzaminacyjny. Katalizatorem dla nieplanowanego¹ wcześniej poszerzenia obszaru objętego egzaminami zewnętrznymi stał się raport Najwyższej Izby Kontroli (*Informacja o wynikach kontroli...* 2006) o przeprowadzaniu w szkołach oraz centrach kształcenia ustawicznego organizowanych przez kuratoria oświaty egzaminów eksternistycznych. Z uwagi na liczbę osób pragnących zdobyć kwalifikacje zawodowe bądź uzupełnić wykształcenie ogólne, ujawnione w nim nieprawidłowości, niektóre o charakterze korupcyjnym, a nawet przestępczym, stanowiły wówczas problem o dużym znaczeniu społecznym i gospodarczym. W analizowanym przez NIK okresie (lata 2002–2004) do egzaminów eksternistycznych przystąpiło bowiem łącznie ponad 300 tys. osób. W tym samym czasie powszechna stała się opinia, iż zdanie egzaminu w trybie eksternistycznym w większym stopniu zależy od przychylności szkolnej komisji niż od umiejętności zdającego. Może o tym świadczyć zarówno odsetek osób, które na egzaminach uzyskiwały oceny pozytywne (najwyższy wskaźnik procentowy, tj. 98,1% odnotowano w szkołach policealnych, najniższy w szkołach podstawowych – 75%²), jak i nagminna praktyka organizowania w placówkach, które egzaminy przeprowadzały, kursów przygotowujących do tych egzaminów, z zajęciami realizowanymi przez późniejszych egzaminatorów. Tym samym eksternistyczny sposób zdawania egzaminów w owym czasie z jednej strony stał się praktyką masową, bo łatwo dostępną, z drugiej zaś deprecjonował osiągnięte przez zdających rezultaty, w opinii społecznej skażone nagannymi, a nawet nielegalnymi praktykami egzaminatorów i egzaminowanych, takimi jak kupowanie przychylności komisji, ujawnianie pytań egzaminacyjnych, stwarzanie pozorowanej sytuacji egzaminacyjnej, ściąganie, itp.

Wprowadzone w 2007 roku unormowania prawne nakazały badanie osiągnięć osób pragnących potwierdzić wykształcenie ogólne w zakresie szkoły podstawowej, gimnazjum oraz liceum ogólnokształcącego dla dorosłych przez system egzaminowania zewnętrznego (Dz.U. nr 179, poz. 1273). Od roku 2012 eksterni mogą także przystępować do identycznych w całym kraju egzaminów z zakresu kształcenia ogólnego na poziomie zasadniczej szkoły zawodowej, a także potwier-

¹ Por. dokumenty programowe związane z reformą edukacji w 1999 roku. Brak w nich jakichkolwiek wzmianek o zewnętrznych egzaminach eksternistycznych.

² Dane MEN dotyczące lat szkolnych 2002/2003 i 2003/2004. Cyt. za: *Informacja o wynikach kontroli...* 2006: 11.

dzać kwalifikacje zawodowe, zdobyte nie tylko w wyniku kształcenia szkolnego czy ustawicznego, ale też nieformalnie (Dz.U. 2012 poz. 188). Rozwiązanie to jest zgodne ze strategicznymi celami Unii Europejskiej, wyznaczanymi przez jej najważniejsze instytucje – Parlament Europejski, Radę Unii Europejskiej i Komisję Europejską, będące w ciągu ostatniej dekady inicjatorami opracowania licznych strategii rozwoju społecznego, w tym edukacji, takich jak m.in. proces boloński, proces kopenhaski, strategia lizbońska czy *Europa 2020*.

Strategia uczenia się przez całe życie w praktyce

Szerokie podejście do edukacji, które obok edukacji formalnej uwzględnia również inne formy edukacji i uczenia się, spotykane w rozwoju człowieka od najwcześniejszych lat do późnej starości, promuje przyjęty przez polski rząd w 2013 roku strategiczny dokument *Perspektywa uczenia się przez całe życie*. Dokument ten wytycza kierunki działania na rzecz: 1) uczenia się w różnych kontekstach – formalnym, pozaformalnym i nieformalnym, w różnych formach i miejscach (ang. *Lifewide learning*), przy równym traktowaniu wszystkich form uczenia się, 2) uczenia się na wszystkich etapach życia, począwszy od najmłodszych lat do późnej starości (ang. *Lifelong learning, LLL*), przedkładając „uczenie się” nad „nauczanie”, 3) identyfikacji, oceny i potwierdzania efektów uczenia się niezależnie od tego, gdzie, jak i kiedy ono zachodziło – w odniesieniu do europejskich oraz krajowych ram kwalifikacji (*Perspektywa...* 2013: 3). Za cel wszystkich tych działań można by przyjąć strategię przyświecającą Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD): *Better Skills, Better Jobs, Better Lives* („wyższe umiejętności, lepsza praca, lepsze życie”).

Koncepcja obecnego systemu egzaminów eksternistycznych pozwala na pełną realizację powyższych strategii Unii Europejskiej i rządu polskiego. Eksterni bowiem to osoby dorosłe (powyżej 18. roku życia), które postawiły na samodzielność w wyborze drogi do celu, jakim jest poddanie własnych umiejętności procesowi walidacji, polegającemu na rozpoznawaniu, ocenianiu, określaniu wartości i uznawaniu efektów uczenia się (Narwojsz i in. 2008: 8–9). W myśl rozporządzenia MEN z 2012 r. kwestią wolnego wyboru eksternów jest sposób przygotowywania się do egzaminów. Drogami, które obierają, są: a) uczenie się formalne, czyli udział w procesie kształcenia lub szkolenia, który prowadzi do uzyskania kwalifikacji ujętych w krajowym systemie kwalifikacji (w przypadku eksterna ten sposób uczenia się jest jego doświadczeniem minionym), b) uczenie

się pozaformalne, które może prowadzić do uzyskania kwalifikacji istniejących poza krajowym systemem kwalifikacji, uznawanych dobrowolnie, bądź c) uczenie się nieformalne, postrzegane jako proces niesformalizowany, zachodzący przez całe życie, albo jako proces zamierzony (planowane, samodzielne uczenie się) i niezamierzony (uczenie się mimowolne) (Narwojsz i in. 2008: 6).

Samokształcenie sposobem wyjścia z grupy *wykluczonych*

Mimo że ekstern to z natury ktoś lokujący się poza głównym nurtem edukacyjnym (łac. *externus* – „pozostający na zewnątrz”), każda z osób przystępujących do egzaminów eksternistycznych ma za sobą okres szkolny. Dlaczego więc przerwali naukę w szkole? Dlaczego, mówiąc o tej grupie, często używa się określenia *wykluczeni*? Czy to stygmatyzujące nacechowanie w ich przypadku okazuje się trafne? Problematyka wykluczania edukacyjnego jest często uwzględniana w analizach przyczyn wykluczania społecznego, na co wskazują prace takich autorów, jak: Zbigniew Kwieciński, Maria Jarosz czy Ireneusz Białecki (zob.: Kwieciński 2002; Jarosz 2008; Białecki 2010). Ten ostatni w raporcie *Wykluczenie edukacyjne* wymienia główne problemy, które przyczyniają się do powstawania lub pogłębiania się nierówności w dostępie do kształcenia, utożsamiane przez niego z nierównościami szans życiowych, mogącymi skutkować wykluczeniem społecznym. Zdaniem badacza należą do nich m.in.: nierówna dostępność do szkół średnich, a następnie kształcenia i doksztalcenia dorosłych, selekcja szkolna, czy też porzucanie nauki przed zakończeniem obowiązkowego kształcenia. Tym samym nierówności edukacyjne odnoszą się do dwóch obszarów: nierówności warunków (różnice w sytuacji osób np. pochodzących z miast i ze wsi; różnice związane ze środowiskiem rodzinnym, wykształceniem rodziców, systemem wartości, sytuacją życiową) oraz nierówności wyników/rezultatów (różnice w wynikach nauki, na poziomie testów kompetencji, w proporcjach osób studiujących, najczęściej w odniesieniu do pochodzenia z miasta/ze wsi oraz z rodzin zamożnych/ubogich).

Rezultaty powyższych analiz potwierdzają przeprowadzone w 2008 roku przez Wydział Badań i Ewaluacji Centralnej Komisji Egzaminacyjnej badania pełnej populacji eksternów przystępujących w nowym wówczas trybie do zewnętrznych egzaminów z zakresu liceum ogólnokształcącego dla dorosłych (Lisiecka 2008). Miały one na celu nakreślenie zbiorowego *portretu eksterna*, w tym pokazanie głównych przyczyn wykluczenia (się) tych osób z systemu edukacji formalnej.

Jak podali sami zainteresowani, ich decyzje o przerwaniu nauki w szkole spowodowane były bądź niepowodzeniami wynikającymi z doświadczeń szkolnych, w tym przede wszystkim niezadowalającymi efektami kształcenia, skutkującymi kłopotami wychowawczymi, absencją, powtarzaniem kolejnych klas, bezradnością intelektualną (zob.: Ciżkowicz 2007, 2009), itp. a w efekcie finalnym skreśleniem z listy uczniów lub porzuceniem szkoły, bądź z młodzieńczą kontestacją szkolnej rzeczywistości i niezgodą na uczestniczenie w tym aspekcie życia społecznego, bądź też z różnorodnymi zdarzeniami związanymi z życiem osobistym respondentów (np. konieczność podjęcia pracy zarobkowej, założenie rodziny, opieka nad dzieckiem lub innym krewnym, wyjazd za granicę, w tym jako osoba małoletnia, z powodu emigracji zarobkowej rodziców, długotrwała choroba, pogłębiający się nałóg, niedostosowanie społeczne, odbywanie kary więzienia, sytuacja materialna, w tym brak środków na dalsze kształcenie, itp.), bądź też wreszcie ze świadomie obieraną drogą pozwalającą danej osobie godzić uczenie się z pracą zarobkową (Lisiecka 2008: 13).

Eksterni to jednak specyficzna grupa *wykluczonych*. Nie wykazują bowiem postaw przypisywanych tej grupie społecznej przez badaczy – często destrukcyjnych, skutkujących poczuciem niemożności, apatii, zwątpienia, powodujących *ucieczkę przegranych*: w zachowania aspołeczne bądź niezgodne z prawem, nałogi, depresję, z targnięciem się na życie włącznie (zob. Jarosz 2004). To ludzie, którzy przechodząc przez etap *wykluczenia (się)*, w następstwie swych decyzji przezwyciężają trudności, „wychodzą z cienia”, odnajdują motywację do działania. Wyniki wzmiankowanych własnych badań wskazały na różnorodność motywacji respondentów do podjęcia trudu uczenia się na nowo (Lisiecka 2008: 16–18)³. Większość z nich (62%) zadeklarowała, iż kierowali się motywacją wewnętrzną, wynikającą z potrzeby doskonalenia się, „stawania się mądrzejszym” lub nawet „lepszemu”, poznawania nowych rzeczy oraz z chęci sprawdzenia się „czy jeszcze potrafię, czy podołam, czy jestem coś wart...”. Mniejszy odsetek badanych (27%) wskazywał na przewagę bodźców zewnętrznych, postrzeganych zarówno w kategorii nagrody, jak i kary. W tym przypadku ważniejsze od własnego samodoskonalenia są oczekiwania na benefitalia lub poczucie realnego zagrożenia statusu jednostki⁴. Najczęściej badani wskazywali przykłady związane

³ Wnioski te potwierdzają także nieopublikowane wyniki badań jakościowych (wywiadów), prowadzonych przez autorkę w latach 2009–2015.

⁴ Jak podaje W. Szewczuk (1985), motywacja zewnętrzna, jako tendencja do podejmowania i kontynuowania działań ze względu na pewne konsekwencje, do których one prowadzą (uzyskanie nagrody lub innej uchwytnej korzyści), jest związana z poczuciem, że przyczyna

z możliwością uzyskania pracy czy też obietnicę lepszej pracy vs. zagrożenie utratą pracy; uzyskanie wsparcia socjalnego od rodziny lub instytucji vs. pozostawienie samemu sobie; uzyskanie przywileju uczenia się w więzieniu vs. brak przywilejów, itp. Pozostali respondenci (11%) wykazywali, iż na podejmowanie decyzji o uczeniu się w celu potwierdzenia kwalifikacji w trybie eksternistycznym miała wpływ zarówno motywacja wewnętrzna, jak i zewnętrzna.

Egzamin eksternistyczny jako sposób walidacji rezultatów uczenia się pozaszkolnego

Jakie możliwości potwierdzenia rezultatów nieformalnego lub pozaformalnego *uczenia się przez całe życie* stwarza obecnie polski system edukacji? Zewnętrzne egzaminy eksternistyczne organizowane są dwa razy do roku – w przypadku przedmiotów ogólnokształcących, oraz ustawicznie – w przypadku nowych egzaminów potwierdzających kwalifikacje w zawodzie. Populacja zdających nie jest tak liczna, jak w czasie, gdy egzaminy organizowały kuratoria (przypomnijmy – wg wskazań NIK było to ok. 300 tys. osób rocznie). Dotychczas nie przekroczyła ona 10 tys. zdających egzaminy z przedmiotów ogólnokształcących z zakresu szkoły podstawowej, gimnazjum, liceum ogólnokształcącego, zasadniczej szkoły zawodowej dla dorosłych oraz potwierdzające kwalifikacje zawodowe w jednym roku.

Na uzyskanie świadectwa ukończenia szkoły (np. liceum ogólnokształcącego) zdający mają trzy lata (sześć sesji egzaminacyjnych; w sytuacjach indywidualnych czas ten może zostać wydłużony o kolejne dwie sesje). W przypadku potwierdzenia kwalifikacji w zakresie LO konieczne jest zdanie egzaminów z 11 przedmiotów, dla których wymagania są zbieżne z obowiązującymi podstawami programowymi i standardami wymagań egzaminacyjnych⁵. Zdający indywidualnie budują ścieżkę egzaminacyjną, decydując, które przedmioty zdają w danej sesji. Najczęściej wybierają oni od 1 do 5 przedmiotów; średnio tylko

i kontrola działania ma charakter zewnętrzny i nie jest zależna od jednostki. Polega ona na wzbudzeniu potrzeb przez stosowanie kar i nagród, informowaniu o możliwościach zawartych w różnego rodzaju sytuacjach i manipulowaniu tymi możliwościami.

⁵ Od roku 2016 zadania egzaminacyjne z zakresu LO będą odnosić się do nowej podstawy programowej – zob. *Informator o egzaminie eksternistycznym przeprowadzanym od sesji jesiennej 2016 z zakresu liceum ogólnokształcącego* Centralnej Komisji Egzaminacyjnej.

10% zdających w latach 2010–2015 decydowało się na zdawanie wszystkich egzaminów w jednej sesji⁶.

Odsetek zdanych egzaminów ogółem oscyluje w przedziale od maks. 100% do min. 51%⁷. Zdawalność poszczególnych przedmiotów oraz pozytywny wynik potwierdzenia różnych kwalifikacji w zawodzie są w kolejnych sesjach bardzo zróżnicowane. Na przykład, uśredniony wskaźnik zdawalności egzaminów eksternistycznych w latach 2010–2015 dla największej populacji zdających egzaminy w zakresie liceum ogólnokształcącego dla dorosłych waha się od 97% zdanych egzaminów z podstaw przedsiębiorczości oraz wiedzy o społeczeństwie do 38% z matematyki i 46% z fizyki⁸. Egzamin z przedmiotów ogólnokształcących uważa się za zdany w przypadku, gdy zdający otrzyma minimum 30% punktów możliwych do uzyskania w teście egzaminacyjnym. Aby zdać egzamin potwierdzający kwalifikację w danym zawodzie, należy uzyskać co najmniej 50% punktów możliwych do uzyskania z części pisemnej i co najmniej 75% punktów z części praktycznej.

Egzamin potwierdzający kwalifikację w zawodzie oceniany jest w punktach. Oceniając egzaminy eksternistyczne z przedmiotów ogólnokształcących, stosuje się skalę szkolną – od oceny niedostatecznej po celującą. Analiza danych Centralnej Komisji Egzaminacyjnej dowodzi, iż średnia uzyskiwanych ocen nie jest najwyższa – dla sesji egzaminacyjnych w latach 2010–2015 wynosi ona 2,48⁹, przy czym z przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, takich jak matematyka, fizyka z astronomią i chemia, spada poniżej oceny dopuszczającej. Z kolei współczynnik zdawalności oraz średnia ocen świadczą o tym, iż eksterni nieźle orientują się w podstawach przedsiębiorczości oraz wiedzy o społeczeństwie (średnia odpowiednio: 3,4 oraz 3,18)¹⁰. Zdarzają się indywidualne przypadki i ocen celujących, i bardzo wysokich wyników eksterna ze wszystkich zdawanych przedmiotów.

Eksterni to osoby od 18. do ponad 60. roku życia. Wśród zdających egzaminy z przedmiotów ogólnokształcących dominują jednakże ludzie młodzi, od 18 do 35 lat, stanowiąc średnio 78% populacji¹¹. Zdający mają więc zazwyczaj niewielką przerwę w edukacji. Odnotowano jednakże przypadki, gdy pauza

⁶ Na podstawie danych Centralnej Komisji Egzaminacyjnej za lata 2010–2015.

⁷ Dotyczy egzaminów z zakresu gimnazjum dla dorosłych przeprowadzanych w sesji zimowej 2008 roku.

⁸ Na podstawie danych Centralnej Komisji Egzaminacyjnej za lata 2010–2015.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Na podstawie danych Centralnej Komisji Egzaminacyjnej za lata 2007–2015.

w uczeniu się wynosiła kilkadziesiąt lat (np. zdający egzaminy 65-latek ukończył ośmioklasową szkołę podstawową 50 lat wcześniej).

Od samouczenia się do samorealizacji

Egzamin eksternistyczny to w polskim systemie oświaty jedyny sposób walidacji i potwierdzenia kwalifikacji nabytych w drodze nieformalnej lub pozaformalnej edukacji z zakresu kształcenia ogólnego na poziomie II, III i IV etapu edukacyjnego (od szkoły podstawowej po liceum ogólnokształcące). W przypadku kwalifikacji zawodowych, można je potwierdzić albo przystępując do egzaminów zewnętrznych, albo zdając egzamin czeladniczy lub mistrzowski w cechu rzemieślniczym. Zdający chętnie podkreślają, iż decyzja o powrocie na ścieżkę edukacyjną, choć często trudna w realizacji, dała im poczucie satysfakcji i umocniła w przekonaniu, że warto się trudzić. Jak twierdzą sami zainteresowani, „jak ktoś chce się uczyć (...), egzaminy eksternistyczne to chyba najlepsza forma z możliwych. (...) Osoby, które przez nie przebrną, mogą być naprawdę z siebie dumne. To ciężka praca nad sobą, która potęguje poczucie odniesionego sukcesu”¹². Czterdzieści dwa procent badanych zdających egzaminy eksternistyczne z zakresu LO zadeklarowało, iż zdobycie wykształcenia średniego to jedynie droga do celu, gdyż 82% z nich chce zdawać maturę, a 76% – studiować (Lisiecka 2008: 27). Tym samym można z przekonaniem stwierdzić, iż polski model uczenia się pozaformalnego bądź nieformalnego, a przede wszystkim samouczenia się (*self-directed learning*)¹³, którego rezultaty potwierdza się poprzez przystąpienie do egzaminów eksternistycznych, jest nie tylko drożny, ale też staje się wartością samą w sobie.

Bibliografia

- Bacia E. 2012. *Jak potwierdzać kompetencje zdobyte na drodze pozaformalnej i nieformalnej?*, „Trendy”, nr 4, s. 64–68.
- Badanie stosowanych procedur potwierdzania efektów uczenia się osiągniętych na drodze edukacji pozaformalnej i uczenia się nieformalnego*. 2012, IBE, Warszawa.

¹² Wypowiedź osoby o nicku *gość* z 11 lutego 2015 roku. Zob.: http://f.kafeteria.pl/temat/f1/egzaminy-eksternistyczne-lo-p_4546203/276 [dostęp 17.03.2015].

¹³ Za J. Półturzyckim (2002) można zdefiniować proces samokształcenia (samouczenia się) jako *proces uczenia się prowadzony świadomie, z możliwością wykorzystania różnych form pomocy innych osób lub instytucji, (...) którego cele, treść, formy, źródła i metody dobiera i ustala osoba ucząca się*.

- Better Skills, Better Jobs, Better Lives: A Strategic Approach to Skills Policies*. 2012. OECD Publishing, https://skills.oecd.org/documents/OECDskills_StrategyFINALENG.pdf
- Informacja o wynikach kontroli organizacji egzaminów eksternistycznych w systemie oświaty*. 2006, Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa, http://www.nik.gov.pl/kontrola/wyniki-kontroli/nik/pobierz_px_2005025x.pdf, typ.k. pdf
- Białecki I. 2010. *Wykluczenie edukacyjne*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Raport krajowy Polskiej Koalicji Social Watch i Polskiego Komitetu European Anti-Poverty Network, Warszawa.
- Chłoń-Domińczak A., Kotowska I.E., Magda I., red. 2014. *Uwarunkowania decyzji edukacyjnych. Wyniki pierwszej rundy badania panelowego gospodarstw domowych*, IBE, Warszawa.
- Ciechański J. 2004. *Procesy „boloński” i „kopenhaski” w europejskiej strategii kształcenia i szkolenia*, [w:] *Polityka zagraniczna i wewnętrzna państwa w procesie integracji europejskiej*, red. E. Hałizak, Brandt, Bydgoszcz, s. 327–354.
- Ciżkowicz B. 2007. *Bezradność intelektualna a styl wyjaśniania zdarzeń*, [w:] *Czego obawiają się ludzie? Współczesne zagrożenia społeczne – diagnoza i przeciwdziałanie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 180–187.
- Ciżkowicz B. 2009. *Wyużycie bezradność młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Jarosz M. 2004. *Samobójstwo. Ucieczka przegranych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jarosz M. red. 2008. *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, ISP PAN, Warszawa.
- Kozarzewski P. 2008. *Wykluczanie edukacyjne*, [w:] *Wykluczeni*, red. M. Jarosz, ISP PAN, Warszawa.
- Kraśniewski A. 2009. *Proces Boloński – to już 10 lat*, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa.
- Kwieciński Z. 2002. *Wykluczanie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
- Lisiecka Z. 2008. *Portret eksterna*, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa.
- Lisiecka Z. 2015. *Pogmatwane drogi eksternów do „wyższych umiejętności, lepszej pracy i lepszego życia”*, [w:] *Zastosowania diagnozy edukacyjnej*, red. B. Niemirko i K.M. Szmigiel, Bydgoszcz.
- Muras M. 2006. *Wykluczanie i integracja społeczna a rozwój zrównoważony*, [w:] *Wykluczanie i integracja społeczna w Polsce. Ujęcie wskaźnikowe*, UNDP i MPiPS, Warszawa.
- Narwojsz H., Krawczyński C., Symela K., Zwiefka K. 2008. *Walidacja kompetencji nieformalnych uzyskanych poprzez doświadczenie w pracy. Metodyka – Procedury – Dokumentacja*, Warmińsko-Mazurski Zakład Doskonalenia Zawodowego, Olsztyn.
- Perspektywa uczenia się przez całe życie*. 2013, http://men.gov.pl/wp-content/uploads/2013/09/perspektywy_uczenia_sie_przez_cale_zycie.pdf
- Pólturzycki J. 2002. *Dydaktyka dla nauczycieli*, Wyd. Novum, s. 209–210.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 18 września 2007 r. w sprawie egzaminów eksternistycznych, Dz.U. nr 179, poz. 1273.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 stycznia 2012 r. w sprawie egzaminów eksternistycznych, Dz.U. poz. 188.

- Sawiński Z. 2008. *Zmiany systemowe a nierówności w dostępie do wykształcenia*, [w:] *Zmiany strukturyfikacji społecznej w Polsce*, red. H. Domański, IFiS PAN, Warszawa.
- Sprawozdanie z przebiegu egzaminu potwierdzającego kwalifikacje w zawodzie w 2013 roku (nowa formuła egzaminu)*. 2014, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa.
- Sprawozdanie z osiągnięć zdających egzamin potwierdzający kwalifikacje w zawodzie w roku szkolnym 2013/2014*. 2014, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa.
- Osiągnięcia zdających egzaminy eksternistyczne w roku szkolnym 2012/2013*. 2013, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa.
- Sprawozdania z egzaminów eksternistycznych w sesji jesiennej 2013 oraz 2014*. 2013; 2015 oraz *Sprawozdania z egzaminów eksternistycznych w sesji zimowej 2014 oraz 2015*. 2014; 2015. Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa.
- Szewczuk W. red. 1985. *Słownik psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- www.cke.edu.pl/egzaminy_eksternistyczne